

## BOLQARISTAN TÜRKLERİNİN 1989-CU İL MƏCBURİ KÖÇÜ

Ülfər Məmmədli

Bakı Dövlət Universiteti  
ulfermemmed@gmail.com

*Açar sözlər:* Etnik təmizləmə, məcburi köç, Türkiyə, Bolqarıstan

1989-cu ildə Bolqarıstanda yaşayan türk azlığının məcburi köçü, Todor Jivkovun rəhbərlik etdiyi kommunist rejiminin sistemli assimilyasiya siyasəti və böyük dövlətlərin geosiyasi maraqlarının kəsişməsi nəticəsində baş vermişdir. Bu hadisə Bolqarıstandakı türk azlığına qarşı yönəlmiş etnik təmizləmə siyasətinin bir nümunəsi kimi qiymətləndirilir. Tarixi bir hadisə olaraq meydana çıxmasına baxmayaraq, bu məcburi köçün nəticələri günümüzdə də öz aktuallığını qoruyur. Xüsusilə, son illərdə Türkiyəyə Suriya, İraq, Əfqanıstan və s. kimi ölkələrdən yönələn kütləvi miqrasiya axını bu tarixi təcrübələrin yenidən müzakirə olunmasını zəruri edir. Beləliklə, keçmişdə baş vermiş hadisələrin təhlili müasir siyasi və ictimai problemlərin həlli üçün mühüm təcrübə təqdim edir. Nəticə etibarilə, 1989-cu ildə Bolqarıstan türklərinə qarşı həyata keçirilmiş etnik təmizləmə prosesi akademik araşdırmalar üçün əhəmiyyətli bir tədqiqat mövzusu olaraq ön plana çıxır. Bu məqalə sözügedən köçün baş vermə səbəblərini araşdırmaqla yanaşı, onun icra mexanizmlərini və müxtəlif sahələrdəki uzun müddətli təsirlərini də təhlil etməyi hədəfləyir.

## ПРИНУДИТЕЛЬНАЯ МИГРАЦИЯ ТУРКОВ В БОЛГАРИИ В 1989 ГОДУ

Ульфяр Маммадли

*Ключевые слова:* Этническая чистка, принудительная миграция, Турция, Болгария

Принудительная миграция турецкого меньшинства, проживающего в Болгарии в 1989 году, произошла в результате систематической политики ассимиляции коммунистического режима под руководством Тодора Живкова и пересечения геополитических интересов великих держав. Это событие рассматривается как пример политики этнической чистки, направленной против турецкого меньшинства в Болгарии. Несмотря на то, что оно возникло как историческое событие, последствия этой принудительной миграции остаются актуальными и по сей день. Особенно массовые миграционные

*потоки из таких стран, как Сирия, Ирак, Афганистан и др. в Турцию в последние годы требуют нового обсуждения этих исторических опытов. Таким образом, анализ прошлых событий представляет собой важный опыт для решения современных политических и общественных проблем. В итоге, процесс этнической чистки, осуществлённый против турков в Болгарии в 1989 году, выступает в качестве значимой исследовательской темы для академических исследований. Настоящая статья направлена не только на изучение причин данного процесса миграции, но и на анализ механизмов его реализации и долгосрочных последствий в различных сферах.*

## THE FORCED MIGRATION OF TURKS IN BULGARIA IN 1989

Ulfar Mammadli

**Key words:** Ethnic cleansing, Forced Migration, Turkey, Bulgaria

*The forced migration of the Turkish minority living in Bulgaria in 1989 occurred as a result of the systematic assimilation policies of the communist regime led by Todor Jivkov, coupled with the convergence of the geostrategic interests of major states. This event is regarded as an example of an ethnic cleansing policy directed against the Turkish minority in Bulgaria. Although it emerged as a historical event, the repercussions of this forced migration continue to remain relevant today. In particular, the massive migration flows from countries such as Syria, Iraq, and Afghanistan to Turkey in recent years have necessitated a renewed discussion of these historical experiences. Consequently, an analysis of past events offers valuable insights for addressing contemporary political and social challenges. Ultimately, the ethnic cleansing process carried out against the Turks in Bulgaria in 1989 stands out as an important research topic for academic investigations. This paper aims not only to examine the causes underlying this migration but also to analyze its implementation mechanisms and the long-term impacts across various sectors.*

Köç, insanlıq tarixinin ən köklü və universal hadisələrindən biri kimi, fərdlərin və ya cəmiyyətlərin iqtisadi, sosial, siyasi, mədəni, dini və ekoloji səbəblərlə bir yerdən başqa yerə hərəkət etməsi şəklində tərif olunur. Tarix boyu bu hərəkətlər, cəmiyyətlərin demoqrafik strukturlarını, mədəni qarşılıqlı təsirlərini, iqtisadi tarazlıqlarını və siyasi sərhədlərini kökündən yenidən formalaşdırmışdır. Köç həm könüllü, həm də məcburi şəkildə baş verə bilər; könüllü köç, fərdlərin öz iradələri ilə daha yaxşı yaşam şəraiti axtarması, məcburi köç isə müharibə, etnik təmizləmə, dini təzyiqlər və ya dövlət siyasətlərinin nəticəsində meydana gəlir [9, s.7]. Bu dinamik proseslər yalnız

köç edən cəmiyyətlərə deyil, həm də onları qəbul edən bölgələrin sosial strukturlarına və beynəlxalq münasibətlərə dərin təsir göstərir. Köç prosesindən əziyyət çəkən dövlətlərdən biri də Türkiyədir. Belə ki, qonşu ölkələrdə baş verən siyasi qeyri-stabillik və etnik münaqişələr Türkiyəni davamlı miqrasiya qəbul edən bir dövlətə çevirməklə yanaşı, onun sosial və iqtisadi quruluşuna da təsir etmişdir. Xüsusilə İran, Əfqanıstan, İraq, Suriya və Fələstin kimi ölkələrdəki siyasi qeyri-stabillik, xarici müdaxilələr və repressiv rejimlər nəticəsində miqrasiya axınları yaranmış və bu axınların müəyyən bir hissəsi Türkiyəyə yönəlmişdir. Türkiyə Cümhuriyyətinin miqrasiya tarixinə nəzər salsaq, kütləvi miqrasiya dalğalarının 1980-ci ildən sonra intensivləşdiyi müşahidə olunur. Bu mənada, 1989-cu ildə Bolqarıstanda türklərə qarşı həyata keçirilmiş məcburi köç, etnik təmizləmə, dini təzyiqlər, Bolqarıstan dövlətinin assimilyasiya siyasəti və böyük güclərin geosiyasi maraqların kəsişməsinin nəticəsi olaraq, köçün universal dinamikalarını özündə birləşdirir. Bu proses Türkiyə üçün yalnız təhlükəsizlik, sosial və iqtisadi çətinliklər yaratmaqla qalmayıb, həm də ölkənin demoqrafik strukturuna və kimliyinə müəyyən təsirlər etmişdir. Tarixi bir hadisə kimi ortaya çıxmasına baxmayaraq, bu köçün təsirləri hələ də qalmaqdadır.

Nəticə etibarilə, 1989-cu ildə Bolqarıstanda Türklərin məcburi köçü – tarixdə "etnik təmizləmə" (müəyyən bir etnik, dini və ya mədəni qrupun, xüsusən də siyasi və ya coğrafi ərazidən zorla və ya məcburi şəkildə çıxarılması prosesidir) kimi tanınan bu hadisə – Bolqarıstan kommunist rejiminin Türklərə qarşı apardığı assimilyasiya siyasətinin kulminasiya nöqtəsi kimi qiymətləndirilir. Bu araşdırma "soya qayıdış" konseptinə işarə etməklə, köçün baş vermə səbəblərini, icra mexanizmlərini, köçkünlərin qarşılaşdıqları çətinlikləri, bu köçün Türkiyə və Bolqarıstan dövlətlərinə uzun müddətli təsirlərini təhlil edəcəkdir.

Məcburi köçə gedən yol - soya qayıdış (yenidən doğuş) siyasəti. 1989-cu ildə Bolqarıstanda yaşayan türk azlığının etnik təmizlənməsi, təbii ki, birdən-birə baş verməmişdir. Bu, uzun sürən proseslərin nəticəsi idi. Belə ki, İkinci Dünya Müharibəsindən sonra Bolqarıstanda kommunist rejim quruldu və 1947-ci ildə Dimitrov Konstitusiyası qəbul edildi. Bu sənəd milli azlıqların ana dillərini öyrənmək və mədəniyyətlərini inkişaf etdirmək hüquqlarını təmin edirdi [15, s. 166]. Lakin Bolqarıstanda 1971-ci ildə qəbul edilən yeni konstitusiyada, digər rəsmi sənədlərdə "milli azlıqlar" anlayışı "bolqar olmayan vətəndaşlar" kimi ifadə olunmuş, bu da həmin qrupların kollektiv hüquqlarının azaldılmasına və ləğvinə gətirib çıxarmışdır [12, s.207-208]. Bu transformasiya assimilyasiya siyasətlərinin zəminini yaratmış və dövlət tərəfindən həyata keçirilən "soya dönüş" kampaniyasının mərkəzində dayanmışdır.

"Soya dönüş" kampaniyası isə, homogen bir cəmiyyət qurmaq hədəfi ilə həyata keçirildi. Bu vəziyyət, illər boyu Balkanlarda yunanların "Megali İdea

(Böyük İdeya)" layihəsinə bənzər bir məqsəd istiqamətində hərəkət etməsindən qaynaqlanmışdır. Yunan millətçiliyində "Megali İdea" millətin bütün tarixi və coğrafi olaraq bərpası və genişləndirilməsi məqsədilə yaranan siyasi arzunu təmsil edir. Yunanların bu ideyası digər Balkan ölkələrinə də təsir etmişdir. Bunun nəticəsi idi ki, Bolqar idarəçiliyi, "Üstün Bolqar İrqi"ni formalaşdırmaq və türk əhalisinin potensial artımına (təxminən 1 milyona çatması ehtimalını) maneə törətmək məqsədilə qabaqlayıcı tədbirlər görmüşdür [3, s.321]. Çünki SSRİ dönməsində sayları 1 milyona çatan azlıqların muxtariyyət qazanmaq hüququ var idi. Həmçinin, 1967-1974-cü illər arasında Kiprdə iqtidarda olan Xunta idarəetməsinin təzyiq siyasətləri nəticəsində Türk ordusunun Kipr Sülh Hərəkəti ilə adaya getməsi və yaşanan zülmə son qoyması, 1974-cü ildən 1990-cı illərə qədər Jivkov idarəetməsini narahat etmişdi. Türk ordusunun Bolqarıstana gəlməsi halında, rusların belə onları xilas edə bilməyəcəyini bilən Kommunist idarəetmə, Türklərə qarşı tək çarə olaraq asimilasiya siyasətinə üstünlük vermiş və sürgün siyasətini tətbiq etmişdir. Bu siyasət yalnız türk azlığına deyil, eyni zamanda Bolqarıstanda yaşayan digər etnik qruplara da yönəldilmiş, beləliklə, Bolqar millətinin qurulması üçün milli, etnik və dini fərqliliklərin aradan qaldırılması hədəflənmişdir [18, s.262].

Bu fərqlilikləri aradan qaldırmaq üçün ilk diqqət mərkəzində olan ad dəyişdirmə, dini qadağalar, təhsil islahatları və s. olmuşdur. Əvvəla, 1971-1974-cü illər arasında bolqar dilində danışan müsəlman Pomakların adları zorla dəyişdirilmiş və bu tətbiq genişləndirilərək türkləri də əhatə etmişdir. 24 dekabr 1984-cü ildən etibarən, Bolqarıstan əhali idarələrinə verilən təlimatlarla ad dəyişmə prosesi sürətlə həyata keçirilmişdir. Bu müddət ərzində türk və müsəlman şəxslərin adlarının zorla bolqar adları ilə əvəz olunması, simvolik olaraq onların milli və mədəni kimliklərinin rədd edilməsinin göstəricisi kimi çıxış etmişdir. Qeyd olunur ki, bəzi bölgələrdə dekabr ayının sonlarından etibarən türk əhalisinin məcburi ad dəyişikliyinə məruz qalması prosesi intensivləşmişdir. Bu çərçivədə, türk ailələrinin evlərinə daxil olunaraq, onların yeni adlar qəbul etməsini tələb edən siyahılar təqdim edilmişdir. Bu tələbləri rədd edən minlərlə şəxs ciddi repressiyalara məruz qalmış, nəticədə çox sayda insan həyatını itirmiş və on minlərlə insan həbsə alınmışdır [11, s.28-29].

Bununla yanaşı, bu assimilyasiya siyasətləri yalnız ad dəyişdirmə ilə məhdudlaşmamışdır. Belə ki, ictimai yerlərdə türkcə ünsiyyətin qadağan olunmuş, bu qadağanı pozanlara pul cəzaları tətbiq ediləcəyi bildirilmişdir. Qadağaların davamı olaraq Türkcə nəşr edilən kitab və qəzetlərin Bolqarıstan daxilində nəşri məhdudlaşdırılmış, Türkiyədə çap olunmuş kitab və qəzetlərin Bolqarıstana daxil edilməsi də qadağan olunmuşdu [15, s.47]. Din sahəsində də qadağalar tətbiq edilmişdi: bəzi məscidlər bağlanmış, evlərdə belə ibadət qadağan olunmuş, Quran və dini kitablar müsadirə edilmiş, hətta müsəlmanların həccə getmələri də qadağan edilmişdi [2, s.352]. Ən böyük zərbə isə təhsildən

istifadə edilərək türk uşaqlarının düşüncəsinin dəyişdirilməyə çalışılması olmuşdu. Çox sayda türk həkim, müəllim və mühəndisin işinə xitam verildiyi qeyd edilirdi. Həbsxanalara atılanların sayı isə dəqiq müəyyənəlməmişdir. Bu zülmərin son mərhələsi qətlər olmuşdu. Türkiyədə bu baş verən hadisələrə cavab olaraq mitinqlər təşkil edilirdi. Xüsusilə, 1984-cü ildə intensivləşən "soya dönüş" layihəsinə qarşı mübarizə aparan türklər 1984-1987-ci illər arasında məhkəmə qərarı olmadan Belene Düşərgəsinə sürgün edilmişdi [6, s.1459-1461]. Belene düşərgəsi 1987-ci ildə həm Türkiyənin, həm də beynəlxalq təzyiqlərin təsiri ilə bağlanmış, lakin bu hadisənin yaddaşda qalan izləri günümüzdə qədər gəlmişdir.

Bununla belə, bu siyasətin məsuliyyətini yalnız Jivkov hakimiyyətinə yükləmək tarixi reallığı tam əks etdirmir. Hadisə Bolqarıstan kommunist rejiminin türk azlığına qarşı sisteməlik assimilyasiya siyasətinin bir hissəsi olmaqla yanaşı, eyni zamanda Qərb və Rusiya təsirlərinin sintezindən formalaşan strateji yanaşmanın nəticəsi kimi ortaya çıxır. Tarixən Rusiya imperiyasının panslavizm siyasəti, Bolqarıstan knyazlığının və 1908-ci ildən sonra Bolqarıstan Krallığının nəzarət altına alınması cəhdləri SSRİ dövründə də kommunizm ideologiyasının arxasında gizlədilərək davam etmişdir [17, s.53]. Bu siyasətlər, Osmanlı dövlətinin himayəsində sülh və sabitlik şəraitində yaşayan bolqar xalqını müharibələr və iqtisadi böhranlarla üzləşməyə məcbur etmiş, müasir dövrdə də Balkan ölkələrinin çoxu bu təsirlərə məruz qalmışdır. Qısacası, Çar Rusiyasının panslavist ekspansionist siyasəti, türk və digər qeyri-slavyan əhalinin marjinalaşmasına gətirib çıxarmış və Qərb dövlətlərinin Balkan millətçiliyini dəstəkləyən təbliğat kampaniyaları, etnik homogenləşməni təşviq edən mühitin yaranmasına təsir göstərərək türk və müsəlmanların məcburi köçünü təşviq etmiş, bunun nəticələri isə Balkan müharibələri, həm I, həm də II Dünya müharibələri və XX əsrin sonları dövründə aydın şəkildə müşahidə olunmuşdur [1, s.117-118]. Bu baxımdan, 1989-cu il hadisələri nəticə etibarilə Bolqarıstanın uzunmüddətli tarixi və geosiyasi kontekstində qiymətləndirilməlidir.

1989-cu il məcburi köçü (etnik təmziləmə) və köçkünlərin qarşılaşdıqları çətinliklər. 1984-1985-ci illərin qışından etibarən, hökumətə qarşı dinc etirazlar – kütləvi nümayişlər, aclıq tətilləri və dövlət orqanlarına müraciətlər – intensivləşmişdir. Bu etirazlar, əsas hüquqların müdafiəsi məqsədilə həyata keçirilən sivil müqavimətin nümunəsi olaraq qeyd olunur. 1989-cu ilin may ayında Bolqarıstan hökuməti ölkədən çıxışın sərbəstləşdirilməsi üçün beş illik pasportların verilməsinə başladı və mayın 24-dən etibarən türklərin sərhəddən çıxarılması prosesinə start verdi. Qalan türk vətəndaşları arasında “yenidən doğuş” prosesinə qarşı çıxmayanların pasportları gec hazırlanaraq, ölkədən miqrasiya etməmələri üçün müəyyən müddət gözlədilmişdir. Bolqarıstan hökuməti xüsusilə, assimilyasiya prosesində uyğun davranış nümayiş etdirən

türk əhalinin ölkədə qalması üçün səylər göstərmişdir. Bundan başqa hökumət, hər ailədən bir şəxsi ölkədə "girov" kimi saxlayaraq, köçkünlərin beynəlxalq platformalarda Bolqarıstanın insan haqları pozuntuları barədə səslənməsinin qarşısını almağa çalışırdı [9, s.43].

1989-cu ilin may ayında Bolqarıstanın dövlət başçısı Todor Jivkovun televiziya çıxışında Türkiyəni orada yaşamaq arzusunda olan türk vətəndaşlarına qapılarını açmağa çağırması, prosesin beynəlxalq səviyyədə də rezonans doğurmasına səbəb oldu. Türkiyə Baş naziri Turgut Özalın “bizim qapılarımız hər kəsə açıqdır” bəyanatı bu çağırışı dəstəklədi və NATO toplantısında mövqeyini təsdiq etdi. T.Özalın bu bəyanatından sonra, çox az müddətdə təxminən 400 türk Kırklarəli/Dərəköy sərhəd-keçid məntəqəsinə göndərildi [7, s.153].

01 iyun 1989-cu ildə Türkiyənin sərhədlərini açması ilə məcburi köç prosesi (Türkiyə elmi-siyasi ədəbiyyatlarında BAL-GÖÇ – Ü.M.) rəsmən başlandı. Ümumi olaraq, 6 iyun 1989-cu ildən 21 avqust 1989-cu ilədək təxminən 310 min türk Türkiyəyə daxil oldu. Lakin avqustun sonunda sərhəd qapıları bağlanaraq, yalnız vizalı keçidlərə icazə verildi [10, s.206-207]. 1989-cu ilin avqustundan 1990-cı ilin iyuluna qədər əlavə 40 min nəfər Türkiyəyə daxil oldu və ümumi köçkün sayı 350 minə çatdı. Qaçaq keçidləri də nəzərə alınmaqla, bu rəqəmin 400 minə yaxınlaşdığı ehtimal olunur.

Bolqarıstandakı türk əhali soya dönüş kampaniyası zamanı qarşılaşdıqları çətinlikləri köç zamanında yaşamağa davam etdilər. İlk mərhələdə köçkünlər yalnız əl çantaları ilə sərhədi keçə bilirdilər. Daha sonra Bolqarıstan hökuməti, köçkünlərin daşınmaz əmlaklarına əl qoyaraq, onların iqtisadi vəziyyətinə əlavə zərbə vurmuş olsa da, daşına bilən əşyaların aparılmasına icazə verildi, lakin nəqliyyat vasitələrinin çatışmazlığı səbəbindən bütün əşyalar tək-tək daşınmalı oldu. Bu vəziyyət, sərhəd-keçid məntəqələrində ciddi sıxlığa səbəb oldu. Həmçinin, köçkünləri sərhədi keçməzdən əvvəl Bolqarıstanın müxtəlif düşərgələrində günlərlə saxlayaraq, ac qalmalarına və epidemik xəstəliklərin yayılmasına səbəb olmuşdular. Köç prosesinin qeyri-effektiv idarə olunması isə ailə üzvlərinin parçalanmasına, sosial əlaqələrin kəsilməsinə gətirib çıxarırdı. Türkiyəyə fərqli zamanlarda daxil olan köçkünlər arasında əlaqə vasitəsi kimi yalnız sərhəd məntəqələrində yerləşdirilən elan lövhələri istifadə olunurdu. Sərhədi keçən köçkünlərin böyük əksəriyyəti Bursa və Trakya bölgələrində məskunlaşdı ki, bu da həmin ərazilərdə kirayə qiymətlərinin kəskin artmasına səbəb oldu. Nəticə etibarilə, bir il ərzində ümumilikdə 400 min nəfərin Türkiyəyə köçünə baxmayaraq, 130 minə yaxın şəxs uyğunlaşma problemləri ilə üzləşərək Bolqarıstana geri dönmək məcburiyyətində qaldı. Yaşadıqları torpaqlara qayıdan bu insanlar, evlərinin və əşyalarının yandırılıb dağıldığını, ya da Bolqar mənşəli vətəndaşlara hədiyyə

edildiyini öyrənmiş, yenidən Türkiyəyə geri qayıtmaq məcburiyyətində qalmışdılar [4, s.72].

Ümumilikdə, 1989-cu il məcburi köçü, Bolqarıstanda türk azlığına qarşı aparılan etnik təmizləmə siyasətinin bariz nümunəsi kimi, köçkünlərə ağır maddi, sosial və psixoloji təsirlər göstərmişdir. Bu hadisə, ailələrin parçalanması, əmlak itkiləri və uzunmüddətli adaptasiya problemlərinə səbəb olmuş, Türkiyənin köçkünləri qəbul etməsi humanitar baxımdan mühüm addım olsa da, prosesin logistik və sosial nəticələri həm köçkünlər, həm də qəbul edən bölgələr üçün ciddi çətinliklər yaratmışdır.

Köçün Bolqarıstan və Türkiyə dövlətlərinə təsirləri və hüquqi dəyərləndirmə. 1989-cu ildə Bolqarıstandan Türkiyəyə türk azlığının məcburi köçü, həm Türkiyənin miqrasiya siyasətinə, həm də Bolqarıstanın iqtisadi-sosial strukturuna dərin təsirlər göstərmişdir. Türkiyə, həmin il Bolqarıstandan gələn türk köçkünlərini qəbul etmiş və onların yerləşdirilməsini tənzimləmək üçün məqsədyönlü siyasətlər həyata keçirmişdir. Bu çərçivədə köçkünlər əsasən İstanbul, Bursa, İzmir, Tekirdağ və Ədirnə kimi sənaye və iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş şəhərlərə, eləcə də Trakya bölgəsinə yönləndirilmişdir. Dövlət köçkünlərin sosial-iqtisadi integrasiyasını dəstəkləmək məqsədilə iş imkanları, mənzil yardımı və təhsil dəstəyi kimi tədbirlər görmüşdür; lakin qısa müddətdə yüz minlərlə insanın ölkəyə daxil olması infrastruktur və resurs çatışmazlığını dərinləşdirərək, mənzil təminatında sıxlıq və iş bazarında artan tələbat kimi problemlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu vəziyyət yerli əhali ilə köçkünlər arasında iqtisadi rəqabət və sosial gərginliyi artırmış, beləliklə, Türkiyənin miqrasiya siyasəti humanitar xarakter daşısa da, icra mərhələsində struktur problemlərlə üzləşmişdir [4, s.74].

Bolqarıstan dövləti tərəfdən məsələyə baxıldıqda isə hökumət türk azlığını məcburi köçə məruz qoyarkən, bu qərarın ölkə iqtisadiyyatına vuracağı zərəri nəzərə almamışdı. Türk əhalisi Bolqarıstanın kənd təsərrüfatı və sənaye sektorlarında mühüm işçi qüvvəsini təşkil edirdi, xüsusilə tütünçülük və heyvandarlıq sahələrində ixtisaslaşmışdı. Onların kütləvi şəkildə ölkədən çıxarılması istehsal proseslərinin dayanmasına və ixracatın kəskin azalmasına səbəb oldu. Çətinliklə üzləşən dövlət əvvəlcə səfərbərlik elan etdi, daha sonra müxtəlif ölkələrdən işçilər gətirməyə çalışdı. Lakin Bolqarıstandakı iqtisadi böhran sosial sabitliyi də sarsıtmışdı. İşsizlik və yoxsulluğun artması kütləvi etirazlara səbəb olmuş, bolqar və türk müxalif qrupları Todor Jivkov hökumətinin devrilməsi üçün birləşdirmişdi. Bolqarıstan Kommunist Partiyası isə hakimiyyətini qorumaq məqsədilə sərt repressiya siyasətini davam etdirmişdir [16, s.171]. Nə qədər hakimiyyətdə qalmağa çalışsa da, 10 noyabr 1989-cu ildə Jivkovun hakimiyyəti sona çatmışdır [14, s.82]. 1990-cı ildə ev dustaqlığına məhkum edilən Todor Jivkov, "iqtisadi böhrana səbəb olmaq, assimilyasiya siyasəti yürüdərək minlərlə türkü məcburi köçə məruz qoymaq,

rum və pomak icmalarına təzyiq göstərmək və dövlət vəsaitlərini mənimsəmək" ittihamları ilə məhkəmə qarşısına çıxarılmışdır. 1990-cı ildə Parlament tərəfindən yaradılan komissiya, Jivkovu 1984-1985-ci illərdəki assimilyasiya və 1989-cu il etnik təmizləmə siyasətlərində ittiham etsə də, konkret hüquqi tədbirlər görülməmişdir [14, s.94, 140, 161, 169].

Jivkovdan sonra qurulan yeni hökumət türk azınlığın hüquqlarını qismən bərpa etsə də, itirilən mədəni və sosial ziyanların tam kompensasiyası mümkün olmadı. 2012-ci ildə Bolqarıstan Parlamenti də, həmçinin, 1989-cu il məcburi köçünü etnik təmizləmə kimi qəbul etdiyini bəyan etsə də, konkret hüquqi tədbirlər görülməmişdir. Türklərə qarşı həyata keçirilən etnik təmizləmə icraçıları məhkəmə qarşısına çıxarılmamış və 1989-cu il hadisələri ilə bağlı heç kim cəzalandırılmamışdır [9, s.584]. Bu, Bolqarıstanda etnik azlıqların hüquqlarının tam bərpa edilmədiyini və tarixi ədalətin təmin olunmadığını göstərir. Türkiyə isə regionda öz soydaşlarını dəstəkləməklə humanitar rolunu oynadı. Hətta günümüzdə də fəaliyyət göstərən Balkan Köçkünləri Mədəniyyət və Həmrəylik Dərnəyi, qısaca Bal-Köç, bu mədəni məhvetmə və genişmiqyaslı assimilyasiya siyasətinə qarşı Türkiyədə və dünyada ictimai rəy formalaşdırmaq və mübarizə aparmaq məqsədilə 7 yanvar 1985-ci ildə Balkan köçkünlərinin ən sıx məskunlaşdığı şəhər olan Bursada yarandı. Bu dərnək Türkiyəyə Balkanlardan köç edən və ya Balkanlarda yaşayışını davam etdirən soydaşların mədəniyyətini yaşatmaq, soydaşların qanunlar və beynəlxalq müqavilələrlə əldə edilmiş hüquqlarını qorumaq məqsədilə fəaliyyətini genişləndirilməyə davam edir [19].

Beynəlxalq ictimaiyyət isə hər zaman olduğu kimi türklərə qarşı həyata keçirilmiş bu hadisələrə ilkin olaraq susmağı seçmişdir. Lakin sonradan bir az da məcburiyyətdən Amnesty International kimi təşkilatlar və Avropa ölkələri Bolqarıstanı insan haqlarının pozulmasına görə tənqid etdilər. Lakin bu da gözdən pərdə asmaqdan başqa bir şey deyildi. Bolqarıstanda bu gün də 500 mindən çox türk yaşayır və onlar ölkənin ən böyük etnik azınlığını təşkil edirlər. Haqq və Azadlıqlar Hərəkatı kimi siyasi partiyalar, türk icmasının hüquqlarını müdafiə etməyə çalışsa da, keçmişdə yaşanan travmaların izləri və itirilən hüquqların tam bərpa olunmaması, bu məsələlərin hələ də aktual və tədqiqata ehtiyacı olduğunu göstərir.

Bütün bu hadisələr təhlil edildikdə, XX əsrin II yarısında Bolqarıstanda baş verən assimilyasiya və məcburi köç proseslərinin yalnız türk əhalisinə deyil, həmçinin Bolqarıstanda yaşayan digər etnik qruplar qarşı da həyata keçirildiyi aydın olur. Bu siyasətlər nəticəsində heç bir tərəf uzunmüddətli fayda əldə edə bilməmiş, əksinə, sosial, iqtisadi və mədəni baxımdan dərin itkilər yaşamışdır. Burada xüsusi diqqət yetirilməli olan məqamlardan biri, bu proseslərin təkcə Todor Jivkov hakimiyyətinin siyasəti ilə məhdudlaşdırılmamasıdır. Bolqarıstanın milli siyasətində assimilyasiya

cəhdlərinin kökləri daha qədim dövrlərə, XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərinə qədər gedib çıxır. Eyni zamanda, Çar Rusiyasının və Qərb dövlətlərinin regionda aparılan etnik siyasətlərə təsiri, xüsusilə də ideoloji və demoqrafik müdaxilələri nəzərdən qaçırılmamalıdır.

1989-cu ildə Bolqarıstandan türklərin məcburi köçürülməsi müasir Avropa tarixində etnik təmizləmənin ən bariz nümunələrindən biri kimi dəyərləndirilə bilər. 1984-cü ildə başlanan assimilyasiya siyasəti türk əhalisinin zorla ad və kimlik dəyişdirməsinə, dini və mədəni haqlarının pozulmasına gətirib çıxarmış, 1989-cu ildə isə bu proses kütləvi köç ilə zirvə nöqtəsinə çatmışdır. Bu hadisələr həm türk əhalisi, həm də Bolqarıstan cəmiyyəti üçün dərin və davamlı təsirlərə malik olmuşdur.

Jivkov rejiminin 1989-cu ilin noyabrında devrilməsindən sonra yeni hökumət türk azlığının hüquqlarını qismən bərpa etmək üçün addımlar atmışdır, lakin onilliklər boyu davam edən assimilyasiya və köç siyasətinin yaratdığı zərərlər tam aradan qaldırıla bilməmişdir. Türk icması siyasi və mədəni hüquqlar baxımından müəyyən irəliləyişlər əldə etsə də, sosial və iqtisadi cəhətdən hələ də marjinal mövqedə qalmaqda davam etmişdir. 2012-ci ildə Bolqarıstan Parlamenti 1984-1989-cu illər arasındakı assimilyasiya siyasətini pisləmiş və 1989-cu il köçünü etnik təmizləmə kimi qəbul etmişdir. Bu tanınma simvolik əhəmiyyət kəsb etmiş, qurbanlar üçün hüquqi və ya maddi kompensasiya təmin edilməmişdir. Ümumilikdə, Bolqarıstanda türklərə qarşı həyata keçirilmiş etnik təmizləmə təkcə bir xalqın faciəsi deyil, eyni zamanda insan haqlarının və mədəni müxtəlifliyin tapdalanmasının təzahürüdür. Bu hadisələr tarixdən çıxarılmalı olan ibrətamiz dərslərdən biridir. Tarixi ədalətin tam təmin olunmaması və günahkarların məsuliyyətə cəlb edilməməsi gələcəkdə oxşar proseslərin təkrarlanma riskini artırır. Buna görə də, hər bir cəmiyyətin öz keçmişi ilə üzləşməsi və bu kimi faciələrin bir daha təkrarlanmaması üçün hüquqi, siyasi və akademik səviyyədə dərinlən təhlillər aparması vacibdir.

### **Ədəbiyyat**

1. Çolak, F. Bulgaristan Türklərinin Türkiyə'ye Göç Hareketi. İzmir: Tarih Okulu Dergisi, 2013 (14). s.113-145.
2. Dayıoğlu.A Toplama Kampından Meclis'e Bulgaristan'daki Türk ve Müslüman Azınlığı. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005. -511s
3. Değerli Sarıkoyuncu Esra Karakuzu, Hasan: "II. Dünya Savaşı Yıllarında Bulgaristan'dan Türkiye'ye Göçler", Geçmişten Günümüze Göç, c.I, ed. Osman Köse, Samsun, 2017. s.319-327
4. Duygu G. 1989 Bulgaristan türklərinin göçü və bu göçün Trakya bölgəsinə olan etkileri // Journal of International Relations and Political Science Studies, 2021. (2). s. 60-79.

5. Ekici S, Tuncel G, Göç ve İnsan. Birey ve toplum, 2015. 5 (9)
6. Funnemark B C. Bulgaristan'daki Türk ve İslam Azınlığına Baskı Çev Y. Yücel. Belleten, 1987. 51(201). s. 1445-1472.
7. Kemaloğlu A İ, Bulgaristan'dan Türk Göçü (1985-1989), Ankara Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, birinci basım, 2012. 283s
8. Köse O, “Bulgaristan Emareti ve Türkler” Türkoloji Dergisi 2006. 1(2). s.246
9. Mutlu Ö, 1989 yılı ve sonrasında bulgaristan'dan türkiye'ye yönelen göçlerin yerleşmelere olan mekansal etkilerine bir örnek: bursa şehrindeki göçmen konutları , İstanbul, 2020. 163s
10. Uslu İ, Ceylan A. Türkiye Cumhuriyeti'ne Yönelen Kitleli Göç Hareketleri ve Kabul Mekanizmasındaki Yaklaşımlara İlişkin Bir İnceleme: 1989 Bulgaristan, 1991 Irak ve 2011 Suriye Göçleri. Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları, 2019. (36). s.199-221.
11. Zafer Z. Bulgaristan Türklerinin 1984-1989 Eritme Politikasına Karşı Direnişi. Gazi Akademik Bakış, 2010. 3(6). s. 27-44
12. Bates D G, “What's in a Name? Minorities, Identity, and Politics in Bulgaria” . London: Identities: Global Studies in Culture and Power, 1994. 1(2-3). p.201-225.
13. Kalinova E, “Remembering the ‘Revival Process’ in Post-1989 Bulgaria” Todorova M, Dimou A ve Troebst S (Ed), Remembering Communism, Private and Public Recollections of Lived Experience in Southeast Europe, Central European University Press, 2014. s. 568-593.
14. Kamusella T, Ethnic Cleansing During The Cold War The Forgotten 1989 Expulsion of Turks From Communist Bulgaria -New York: Routledge, 2018. 274p
15. Kutlay M, “The Turks of Bulgaria: An Outlier Case of Forced Migration and Voluntary Return” // International Migration, 2017. 55(2). p.162-179
16. Rupnik J. (Ed.). 1989 As a Political World Event: Democracy, Europe and the New international System in the Age of Globalization, Routledge, 2013. 256p
17. Schevill, F. (1916). The Balkans: A History of Bulgaria, Serbia, Greece, Rumania, Turkey. By Nevill Forbes, Arnold J. Toynbee, D. Mitrany, and DG Hogarth, Oxford: Clarendon Press, 1915. 407p.
18. Warhola J W ve Boteva O, “The Turkish Minority in Contemporary Bulgaria”, Nationalities Papers:The Journal of Nationalism and Ethnicity, 2003. 31(3). p. 255-279.
19. BAL-GÖÇ – Balkan Göçmenleri Kültür ve Dayanışma Derneği - <https://balgoc.org.tr/>